

СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО СЛОВА І ЙОГО ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВИЯВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглядаються актуальні питання специфіки художнього слова, зіставляються літературна мова і мова художньої літератури як одна із мов духовної культури, аналізуються функції художнього слова, зокрема на матеріалі української поезії.

Ключові слова: мова художньої літератури, художнє слово, мова духовної культури, літературна мова, функція.

Проблема специфіки мови художньої літератури не нова. З античних часів і до сьогодні вона залишається актуальною для дослідників у різних галузях наукових знань. Цієї проблеми торкалися фахівці на теренах філософії, естетики, риторики, стилістики, мовознавства, теорії літератури тощо. Особливо активізувалися наукові ідеї щодо вивчення проблеми на початку ХХ століття. Значний внесок у її розробку зробили представники російського формалізму (В.Шкловський, Л.Якубинський), Празької школи (Р.Якобсон та ін.), французького структуралізму (Ц.Тодоров, Ю.Крістева та ін.), Ж.Лакану і філософії неофрейдизму, представникам семіотичного напрямку (К.Леві-Строс) і особливо О.Потебні та Б.Кроче, завдяки яким утвердилася думка про те, що мова є носієм творчого первня, а слово – це своєрідний згорнений художній образ. Найбільш поширеною і традиційною нині є точка зору, згідно з якою мова художніх творів – це підсистема загальнонаціональної мови, що використовується в естетичній функції (як засіб створення естетичної реальності).

До специфічних ознак художньої літератури слід віднести чітку спрямованість на естетичну трансформацію будь-яких мовних засобів на усіх рівнях, що дозволяє посилювати їх зображально-виражальні характеристики, відтворюючи максимально повно художній зміст, а також індивідуально-особистісні (стильові) характеристики мови художніх творів.

Коли йдеться про специфіку художнього слова, не можна оминати положення М.Бахтіна про природу словесного вираження, зокрема про те, що художнє слово міжіндивідуальне і належить не тільки автору і читачу, а й усім тим, чиї голоси звучать в авторському слові. Кожне висловлювання сповнене “діалогічними обертонами, без урахування яких не можна до кінця зрозуміти стиль висловлювання” [2, 272]. Слово за-

вжди діалогічне, спрямоване на іншого, щоб бути почутим і зрозумілим, і діалог цей нескінченний і невичерпний.

Російський літературознавець Валентин Халізов звертає увагу на те, що “власне словесний аспект літератури... двоплановий. Мовлення тут постає, по-перше, як засіб зображення (матеріальний носій образності), як спосіб оцінного висвітлення позасловесної дійсності; і, по-друге, як предмет зображення – висловлювань, що комусь належать і когось характеризують. Література, інакше кажучи, здатна відтворити мовленнєву діяльність людей, і це особливо різко відрізняє її від усіх інших видів мистецтв” [5, 109]. Ця думка співвідноситься з ідеями Михайла Бахтіна, який вважав, що основна особливість літератури полягає в тому, що “мова тут не тільки засіб комунікації і вираження-зображення, але й об’єкт зображення” [2, 287].

“У справжній прозі усі слова мають бути підкресленими”, – писав Ф.Шлегель [6, 182]. Це стосується художнього слова взагалі, оскільки будь-який значущий елемент художнього твору несе додаткове семантичне навантаження. Зокрема, ознакою художнього слова є конотативність – здатність викликати велику кількість асоціацій, пов’язаних з багатозначністю смислів. За рахунок асоціативних зв’язків художнього слова збільшується його наповненість, а відповідно художнє слово (особливо ліричне) тяжіє до універсальності і всеоб’ємності завдяки згущеності його семантики.

Якщо перефразувати вислів Михайла Бахтіна про “пам’ять жанру”, можна говорити й про своєрідну “пам’ять” художнього слова у діахронічному аспекті. Художнє слово містить ті конотативні значення, що зумовлюють його місце у широкому культурному контексті.

“Для антиномій парадигматика / синтагматика... розуміння мови художньої літератури суттєве у тому плані, що представляє слово не як парадигму форм і значень, лексико-синтаксичних варіантів, але й як парадигму контекстів, конкретних слововживань у їх синтагматичних зв’язках, подібно до того як слово-заголовок є представником цілого твору. Так виникає нове поняття парадигми (кон)текстів на тому ж рівні мови, тобто у мові художньої літератури”, – вказано у “Літературному енциклопедичному словнику” [4, 523].

Словесний художній образ має план зображення, вираження, виразності і перетворення у їх єдності як елементи і засоби художнього пізнання і освоєння дійсності.

У художньому тексті слово виступає і як одиниця звукової організації, і як одиниця ритмічної організації, і як одиниця семантичної організації, і як одиниця синтаксичної організації.

Важливе значення має інтонаційно-мелодійна оформленість художнього твору – його ритм, метр, рими, асонанси, алітерації тощо, – яка слугує не просто виразником словесного оформлення, а здебільшого має семантичне навантаження, причому семантика кожного окремого слова ніби співвіднесена з тією інтонацією, якою пронизаний увесь твір.

Поетична (художня) мова функціонує як засіб естетично значущого творчого відображення і перетворення дійсності у словесно-образній формі.

Безумовно, художня мова спирається на нормативність літературної мови (це стосується насамперед норм фонетики і граматики, а норми слововживання, словотворення і розташування слів порушуються регулярно – звичайно, з огляду на загальноестетичні вимоги). Мова художньої літератури – поняття, що є ширшим за поняття літературної мови. Художня система “відкрита” для діалектної, наукової, просторічної, жаргонної, іншомовної лексики тощо, потенційно містить у собі будь-які одиниці усіх рівнів національної мови. Потенційна свобода митця слова у виборі засобів вираження зумовлена естетичним завданням автора, який має право творчого підходу до загальномовних норм.

Літературна мова і мова художньої літератури – це дві відносно автономні, самостійні системи, що демонструють різне ставлення до реальності, хоча й взаємодоповнюють його. Вони детерміновані спільним фактором культури по-різному.

Мова художньої літератури протиставлена не тільки літературній мові, а й іншим мовам духовної культури – мові релігії й мові науки.

Наука, релігія і мистецтво – три основні форми пізнання дійсності, предметом уваги яких є відповідно Істина, Добро і Краса. Науковий термін (поняття) однозначний, релігійний (міфологічний) символ – всезнаючий, тоді як художній образ принципово багатозначний. І художнє слово як матеріал образності – багатозначне, бо об’єднує пряме і переносне значення, формуючи естетичне враження від твору.

Літературна мова орієнтується на широкий вибір засобів, а мови духовної культури, у тому числі мова художньої літератури, орієнтована “углиб”.

В.Апрелева, характеризуючи мови культури, а саме словесну і музичну мови, звертає увагу на той факт, що природна мова у культурі розвивалася як інструмент інтелектуального осягнення дійсності і тому виробила набір абстрактних знаків (словник) і абстрактних структур (граматика), що дозволяють позначати усі предмети, явища і відношення між ними. Тому мова, як фільтр, “впускає” у свідомість тільки ті явища і властивості реальності, які вона здатна позначити. Оперування поняттями (знаками класів об’єктів) і граматичними структурами (зна-

ками типів відношень) робить мову надзвичайно потужним інструментом абстрактно логічного опису дійсності, але забирає у неї можливість подати одиничне, індивідуальне, унікальне. Жодні слова не допоможуть сліпому чи дальтоніку зрозуміти різницю між блакитним і зеленим. Елементи національної мови мають типову природу, тобто лінгвістичне висловлювання інваріантне щодо способу його матеріального оформлення. Елементи ж музичного висловлювання – іншої, сингулярної природи. Музика у звучанні – це безкінечна множинність неповторних елементів. Кожний окремий тон дає слухачеві можливість пережити унікальну реальність – живий, конкретний, багатий досвід, джерело повнокровного переживання [див. про це: 1, 14-15].

За аналогією, і про художнє мовлення, як і про мову музики, можна сказати, що воно (особливо в ліриці) більшою мірою “значить”, а не позначає – переживання як духовний процес не “відображають” – його радше “виражають”, тоді як природна словесна мова, зображувальна за своєю природою, дозволяє змальовувати певні картини, бо слово у художній мові не тільки “значить”, а й “позначає”.

Художнє слово як матеріальний носій образності в літературі – явище поліфункціональне, що зумовлено поліфункціональністю власне мистецтва – вищої форми естетичної діяльності людини.

Мистецтво слова через художнє слово реалізує загалом естетичне завдання перетворення світу за законами краси, що виявляється у суспільно-діяльнісній орієнтації літератури на формування світоглядних орієнтирів особистості.

Через слово у художній літературі актуалізується й така загально-мистецька функція, як пізнання об’єктивної дійсності, а також самопізнання художника слова.

Слово виступає і як засіб виявлення художньо-концептуальної функції – митець аналізує стан світу, оцінює реалії і явища дійсності, концептуалізуючи їх у художньому висловлюванні.

Художнє слово покликане пробудити чи сформувані творчий потенціал особистості, воно пропонує певні ціннісні орієнтири, а також є засобом вираження суспільної свідомості.

Мова, а відтак і слово, найповніше реалізується у комунікативній функції. Художнє ж слово відповідно слугує засобом передачі естетично значущої інформації, засобом спілкування між людьми (автор – читач), між народами і епохами, віддаленими у просторі і часі.

Слово митця може випередити свій час і дивним чином передбачити якісь події і факти, реалізуючи профітичну, або кассандрівську, функцію передбачення-проорочтва.

Через мистецьке слово виражаються емоції і здійснюється емоційний вплив на людину. Воно також дарує насолоду (гедоністична функція) і виховує особистість.

В українській літературі мотив слова можна вважати одним із провідних і таким, що вписується у світову традицію сакральних, містичних, релігійних, філософських систем.

У Біблії устами апостола Іоанна сказано: “Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог”. У “Біблейській енциклопедії” говориться: “Слово «Логос»... означает второе лицо Св. Троицы – Сына Божия, как Вечное и Ипостасное Слово Божия, от вечности бывшее со Отцем и потом воплотившееся для нас человеком и для нашего спасения” [3, 659]. Біблейська традиція ототожнення Слова з Богом актуалізується у багатьох творах української літератури.

Ще Григорій Сковорода увів у поезію вражаючий образ-порівняння серця людини із Божим Словом.

Про божественність слова розмірковує і Тарас Шевченко:

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б’ється – ожива,
Як їх почує!... Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!..*

У іншому творі він висловлює прохання до Бога:

*Мій Боже милий!
Даруй словам святую силу...*

У поетичному світі Тараса Шевченка слово – божественне, таке, що містить Божу істину і врятує Україну:

*...і на Україні святилось
Те слово, божее кадило,
Кадило істини. Амінь.*

Зазначена традиція божественності слова, розуміння художнього хисту як Божого дару закріпилася в українській літературі.

Не менш потужною і яскраво вираженою є традиція порівняння художнього слова з дівою зброєю. Зокрема, у Лесі Українки читаємо: “Слово! Моя ти єдина зброя”, або: “Слово, чому ти не твердая криця?” В українській поезії XIX – початку XX століття художнє слово здебільшого пов’язується з його дівою роллю – привертається увага до предметної сили слів, які виходять за межі мистецтва і набувають суспільно-перетворювального змісту.

Співвіднесемо сказане з тим відомим фактом, що архаїчне міфологічне мислення ототожнювало дію, річ і слово. Міфологічне слово було безпосередньо включене в трудову, практичну діяльність, а його дієво-предметні характеристики сприймалися не метафорично, а буквально. Можна припустити, що ця традиція активно живила поетичну майстерність українських митців, які прагнули художнім словом, як дієвою силою, змінити дійсність. Шевченківський варіант розуміння предметної, ніби матеріалізованої сутності слова бачимо, наприклад, у рядках, коли з “тихого слова” поет сподівається викувати “новий леміш і чересло”.

Звичайно, зазначені сакральні-релігійні та міфопоетичні традиції не вичерпують усіх можливих трактувань специфіки і функцій художнього слова в українській літературі. Це питання потребує спеціальної уваги дослідників.

1. Апрелева В.А. Языки культуры: звуки и слова // Проблемы духовности в истории культуры и образования. – Нижневартовск, 2001.

2. Бахтин М.М. Язык в художественной литературе // Бахтин М.М. Собр. соч.: В 7 т. – М., 1996. – Т. 5.

3. Библиейская энциклопедия. – Издание Свято-Троице-Сергиевой Лавры, 1990.

4. Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.

5. Хализев В.Е. Теория литературы. – М., 2004.

6. Шлегель Ф. Фрагменты // Литературная теория немецкого романтизма. – М., 1987.

The article deals with specific issues of artistic expression, compared literary language and the language of literature as one of the languages of spiritual culture, analyzed the function of artistic expression, including the material of Ukrainian poetry.

Key words: *language literature, artistic expression, language of spiritual culture, the literary language function.*